

⁵⁵ Шелест П.Е. «...Да не судимы будете»: Дневниковые записи, вспоминая члена Политбюро ЦК КПСС. – С.522.

⁵⁶ Про серйозні недоліки однієї книги // Комуніст України. – 1973. – №4. – С.82.

⁵⁷ Очерки истории Коммунистической партии Украины. – Издание четвертое, дополненное. – К., 1977. – С.734.

⁵⁸ Див.: Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеєм...» (Нотатки на полях політичної біографії В.Ю.Маланчука) // Літературна Україна. – 1993. – 2 грудня.

⁵⁹ Ляшко А.П. Груз пам'яті. Трилогія. Воспоминания. Книга III, часть II. На ступенях власти. – К., 2001. – С.10.

⁶⁰ Цит. за: Погребняк Я. Не предам забвению... Записки профессионального партийного работника. – К., 1999. – С.245.

⁶¹ Докладніше див.: Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні. (60-ті – перша половина на 80-х рр. ХХ ст.). – К., 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000.

⁶² Шелест П.: «Я верю в разум народный...» // Правда Украины. – 1990. – 24 октябрю.

The article is dedicated to one of the most interesting Ukrainian politicians of the XX century. The author analyzes creative work, personal features and political tack of P.Shelest, who headed Central Committee of the CPU from 1963 till 1972. He stood for the interests of Ukraine, demanded of Moscow authorities adhering to officially declared principles in relations of the Centre and the Union republics. This and efforts of political rivals produced P.Shelest an image of an «immoderate» Ukrainian patriot, who, according to their words, cherished the plans of a greater «autonomism» of Ukraine. The article contains an attempt to draw P.Shelest's realistic portrait, deconstruct myths and stereotypical notions about him.

В.П.Яремчук*

ІСТОРИЧНА НАУКА В УРСР У «ДОБУ ШЕЛЕСТА»

У статті здійснено спробу встановити, яким чином політико-ідеологічний клімат середини 1960-х – початку 1970-х рр. впливав на студіювання минулого України. Зроблено висновок, що тогочасне керівництво республіки на чолі з П.Шелестом вибудовувало власні погляди на українську історію, які прямо чи опосередковано відбилися в конструкціях професійних дослідників.

У роки незалежності в Україні у середовищі гуманітаріїв, зокрема й істориків, спостерігається сталий інтерес до постаті та діяльності першого секретаря ЦК КПУ в 1963–1972 рр. П.Ю.Шелеста. Діапазон оцінок цього помітного діяча пізньохрущовської й ранньобрежневської епох у фаховій літературі та публіцистичних публікаціях є вельми широким. Одні називають його типовим партійним функціонером, що абсолютно незаслужено отримав репутацію захисника інтересів України перед союзним «молохом», інші – «українським Хрущовим», треті вважають цього партійного лідера провідником «контрольованого автономізму», політика якого мала на меті здобути для УРСР статус, подібний до статусу східноєвропейських країн «народної демократії». Для дослідників історичної науки, до котрих себе відносить і автор цієї статті, особливо цікавим є становище української історіографії в «добу П.Шелеста». Якцо тодішне відчутне піднесення досліджень у царині української історії вже помічене й відзначене в

* Яремчук Віталій Петрович – канд. іст. наук, доцент Національного університету «Острозька академія» (Острозь).

спеціальній літературі¹, то питання про роль у цьому процесі тогочасної політичної кон'юнктури, вплив (чи його відсутність) ідеологічного курсу тодішніх керівників республіки на посилення національних акцентів у науковій творчості вчених УРСР не привернули серйозної уваги дослідників. «Національне потепління» в зазначений період як фактор активізації українознавчих студій подекуди лише констатується², але його конкретний зміст та рівень впливу на історіописання не з'ясовано.

На нашу думку, поживавлення вивчення істориками УРСР минулого у середині 1960-х – на початку 1970-х рр. було щільно пов'язаним зі змінами в офіційному баченні історії України. Йдеться про те, що для конструювання ними історичних поглядів важливе значення мали ідейні смаки тогочасних українських керівників.

Принагідно наголосимо наступне. Ми свідомі того, що, починаючи з 1930-х рр., історична наука у СРСР була цілком вмонтована в політичну структуру країни. Проте повне ототожнення політики/ідеології й професійної історіографії вважаємо малопродуктивним із методологічного погляду. Адже така ідентифікація стає на перешкоді дослідження як суто політико-ідеологічних факторів розвитку історії (включаючи не лише ідейні конструкції, а і засоби їх впровадження у практику історіописання – такі, як система організації та комунікації в науці, цензура, методи заохочування й силового тиску на вчених), так і механізмів регування, адаптації з боку дослідників, їхніх інтелектуальних та особистих мотивацій, «зовнішнього» соціального й культурного середовища – чинників, роль котрих в історіографічному процесі у СРСР не можна також ігнорувати, особливо стосовно періоду після 1953 р.

Відтак, у даній студії ставимо за мету дослідити саме політико-ідеологічний, інтелектуальний контекст досліджень з історії України, які здійснювалися в УРСР у середині 1960-х – на початку 1970-х рр. Досягнення цієї мети передбачає з'ясування впливу політичної кон'юнктури того часу на уявлення про минуле України, котрі були притаманні саме вищим урядовцям Москви та Києва (а не фахівцям-дослідникам) і які сприймалися як офіційна позиція, встановлення змісту та визначення їх ролі для вивчення історії професійною історіографією у республіці. Гадаємо, що автентичний історичний світогляд партійного істеблшменту відображено в офіційних партійно-державних документах, «програмних» працях партійних керівників й усній, незафіксованій документально традиції (відбитій, як правило, у джерелах особистого походження). Наукові тексти втілювали застосування офіційних міркувань у межах певного кола освячених згорі ідей, концепцій і т.ін. Тому вони не можуть розглядатися як цілком адекватне відтворення владних поглядів на історію, а швидше як її проекція.

Такий підхід зумовив також вибір джерельної основи для цієї розвідки. Вона ґрунтується на інтерпретації низки текстів офіційних документів ЦК КПУ та спогадів і щоденникових нотаток учасників історіографічного процесу в УРСР як з боку влади, так й із середовища вчених, а також тих наукових праць з української історії, котрі помітно та своєрідно віддзеркалювали нові ідеологічні тенденції.

Зазначаючи про роль владних поглядів для конструювання істориками минулого, мусимо визнати обмеженість наших можливостей. Із певністю можемо тлумачити тільки достовірні факти *прямого* (тут і далі – курсив наш – *авт.*) впливу. В інших випадках можемо лише припускати з більшою чи меншою долею вірогідності наявність зв'язку між тим, як бачили історію України у вищих ешелонах влади, й тим, як вона розглядалася в наукових студіях.

Як відомо, стабільна радянська версія українського минулого, котра стала історичним обґрунтуванням інкорпорації України у тоталітарну політичну систему СРСР, що фактично взяла на озброєння імперські методи національної політики царської Росії, була вироблена партійно-державними діячами при допо-

мозі залежної від них професійної історіографії ще в 1930-х – на початку 1950-х рр. і найбільш повно втілена у «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954). Схвалених ЦК КПРС» (1954)³. Фундаментальною ідеєю «Тез» було положення про визначне місце Росії та її народу в історії України. Вона розкривалася передусім через нав'язування концепцій «давньоруської народності» й «возз'єднання України з Росією 1654 р.». Поступова зміна після смерті Й.Сталіна внутрішнього курсу комуністичного режиму (зокрема коригування національної політики у напрямку більш чутливого ставлення до культурних потреб неросійських народів, припинення масових репресій) зумовила і лібералізацію в галузі політики щодо історії, що спричинило оновлення канону. Видозмінена офіційна версія українського минулого у базових концепціях майже нічим не відрізнялася від утвердженої в пізньосталінський період. Однак було усунуто екстремальні вияви ідеї про виняткову роль Росії у долі українського народу (наприклад, уже не йшлося про її переважання на всіх ділянках культурного та суспільного життя, як майже не використовувався і термін «великий російський народ», було дозволено критикувати великодержавний шовінізм), відзначено деякі феномени в історії України (приміром, козацтво, окремі явища у культурі ранньомодерної доби, становлення нації), допускалася дозована критика культу особи Й.Сталіна⁴.

Дві події, котрі відбулися у середині 1960-х рр., – прихід до влади спочатку в Україні у 1963 р. й через рік у Радянському Союзі нового керівництва – помітно змінили напрям політичного життя та ідеологічних процесів в УРСР. Ситуація у розвитку республіки в середині 1960-х – на початку 1970-х рр. складалася таким чином, що вперше з часів О.Шумського і М.Скрипника політика українських партійних вождів не завжди, особливо в національно-культурній царині, задовольняла бажання Кремля й покійно штампувала його курс. Виглядає незвичайним, але, попри порівняно з тими ж 1920-ми рр., незначний характер розбіжностей між Києвом та Москвою і коротку тривалість перебування на чолі владно-партійної верхівки в Україні П.Шелеста, «особлива позиція» українських керівників того часу відчутно позначилася на офіційній політиці у галузі історії.

Насамперед слід сказати про те, що з відстороненням від влади М.Хрущова розпочався перегляд ставлення до «культу особи Сталіна». Натхненником «нової лінії» стосовно оцінки діянь радянського диктатора й узагалі запровадження консервативних підходів у суспільно-політичному житті СРСР був секретар ЦК КПРС з ідеології М.Сулов, який спирався на партійних функціонерів нижчого калібру. Спочатку П.Поспелов – у той час директор Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС – у червні 1965 р. на сесії Відділення історії АН СРСР у Києві, потім С.Трапезников – завідувач відділу науки та учбових закладів ЦК КПРС у Москві – в листопаді того ж року на нараді завідувачів суспільних кафедр вузів заявили, що не можна визнавати правильним, коли в деяких наукових чи художніх творах «життя зображується тільки під кутом зору культу особи і тим самим відтісняється героїчна боротьба радянських людей, що побудували соціалізм»⁵. У низці публікацій другої половини 1960-х рр. у провідних ідеологічних виданнях (газета «Правда», журнал «Коммунист») мова йшла про необхідність враховувати історичні заслуги Сталіна й не перебільшувати наслідків «культу особи». Одночасно з тим почала наполегливо насаджуватися теза про неприпустимість «очорнення» «героїчного минулого» радянського народу, «дегероїзації історії»⁶. Вона означала припинення спроб висвітлення суперечностей, трагічних сторінок минулого Радянського Союзу та намагання реанімувати відретушовану його сталінську версію.

Програмний характер у сенсі утвердження лінії на лакування радянської дійсності мала постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (серпень 1967 р.).

Перед істориками ставилося завдання всіляко затушовувати кризові явища, уникати негативних оцінок «соціалістичного будівництва» у СРСР, доводити переваги радянської системи, посилювати наступ на «буржуазну ідеологію»⁷.

Консервативно-охоронний курс, котрий реалізовувався вже з перших років правління Л.Брежнєва, знайшов свій вияв й у сфері національних відносин. Л.Брежнєв та М.Сулов були апологетами прискореного «злиття націй», про що вони відверто заявляли українським керівникам вже із самого початку свого владарювання⁸. Однак до початку 1970-х рр. поки що не йшлося про оновлення ідеологічного забезпечення національної політики і практичне впровадження асиміляційних ініціатив нових кремлівських вождів, які до того часу залишалися, так би мовити, «в проекті»⁹. Незважаючи на це, можна стверджувати про реальний вияв посилення інтеграційних заходів щодо УРСР: розгортання у середині – другій половині 1960-х рр. репресивних акцій проти діячів українського піддесятництва й дисидентського руху. В УРСР такі заходи були масштабнішими за аналогічні в інших республіках. Тут карали насамперед за постановку опонентами режиму українського національного питання¹⁰.

У ставленні щодо планів нового союзного керівництва українська верхівка не була консолідована. Частина функціонерів, зважаючи на давно вкорінену практику чи з «ідейних» міркувань, заподадливо виконувала вказівки нових господарів Кремля. Так, секретар ЦК КПУ з питань ідеології А.Скаба, котрий ще нещодавно картав українських істориків за недостатньо глибоку критику ними помилок Й.Сталіна, як цього вимагала партія «в світлі рішень XXII з'їзду КПРС»¹¹, на нараді у ЦК КПУ в листопаді 1966 р. повчав: «Після оцінки культу особи було створено ґрунт для появи неприємних справ (критика соціалізму, індустріалізації, колективізації). Викреслено було 30 років історії нашої Батьківщини. З'явилися люди, котрі зайнялися підризом віри у справу партії. Історія показується як ланцюг помилок і злочинів»¹². Найвідданішим та найпослідовнішим провідником курсу московських патронів у республіці був секретар з ідеології Львівського обкому партії в 1963–1967 рр., заступник міністра вищої й середньої спеціальної освіти УРСР у 1967–1972 рр., доктор історичних наук В.Маланчук. Цей діяч, життєвим кредо котрого була принципова боротьба з усім українським і якого називали «сучасним Кочубеем», користувався особистою підтримкою Кремля та діяв досить незалежно від Києва¹³.

Посиленню тиску Москви щодо України частиною апарату ЦК КПУ на чолі з П.Шелестом чинився певний опір. Поза сумнівом, що цей політичний діяч був достатньо вмілим майстром апаратної «гри», котрий вправно дрейфував у річищі загального напрямку політики Кремля (досить промовисто це демонструє, наприклад, його позиція під час усунення від влади М.Хрущова й «чехословацької» кризи 1968 р.). Разом із тим студії, присвячені діяльності П.Шелеста¹⁴, джерельна інформація¹⁵ свідчать про активне відстоювання ним економічних прав та елементів культурної самобутності України. В основі таких заходів цього партійного лідера лежав нетиповий як для представника тодішньої владної верхівки політичний світогляд. Він базувався, за словами Ю.Шаповала, «на своєрідній подвійній лояльності – загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванню між двома політичними дискурсами – централізаторським і антицентралізаторським»¹⁶. П.Шелест, очевидно, не був та не міг бути «ортодоксальним» націонал-комуністом (хоча, як покажемо далі, симпатизував їх лідерам), але федеративну структуру СРСР сприймав цілком серйозно, а у протидії нівелиційним заходам Москви використовував досвід українських націонал-комуністів 1920-х рр. Так само вірогідно, що П.Шелест претендував на особливий статус КПУ, не приймаючи, як свідчить один із його співробітників, визначення «республіканська парторганізація» й завжди підкреслюючи: «Ми – Компартія України»¹⁷.

Звичайно ж, перебільшенням було б твердити про чітко осмислені історичні погляди цієї неординарної людини, котрі найповніше втілені в його знаменитій «Україні нашій Радянській» (К., 1970), тим більше, що достеменно не відомим залишається особистий внесок номінального автора у написання книги. З іншого боку, було б неправильним і цілком заперечувати те, що цей текст відображав певною мірою уявлення про минуле України провідників «контрольованого автономізму» й їхніх однодумців, до чільного кола яких у різний час, ймовірно, належали близький приятель П.Шелеста, директор Інституту історії АН УРСР у 1964–1967 рр. К.Дубина¹⁸ та секретар ЦК КПУ з ідеології в 1968–1972 рр., що розділяв настрої свого безпосереднього «шефа», хоча й не був із ним у близьких людських стосунках, хімік за фахом, академік АН УРСР Ф.Овчаренко. Не підлягає сумніву і те, що праця першого секретаря ЦК КПУ, видана стотисячним накладом, аж до усунення П. Шелеста від влади в травні 1972 р. розглядалася в Україні як офіційний текст, на котрий вважав потрібним посилається навіть «всесильний» В.Маланчук¹⁹.

Аналіз цього твору, опублікованого в 1970 р., приводить до висновку, що в ньому відтворено владне бачення української історії, властиве скоріше для хрущовських часів, натомість фактично не враховано найновіші історіографічні інтерпретації. Тракткування минулого України тут у більшості питань не виходить за межі «Тез» 1954 р. В даному разі характерними є нападки на «злісних фальсифікаторів історії українського народу – українських буржуазних націоналістів», які «історію українського козацтва і народу всіляко відмежовують від історії братнього російського народу, замовчують боротьбу українського народу за возз'єднання з братнім російським народом, котра тривала протягом віків»²⁰, чи твердження про те, що «завдяки перемозі Великого Жовтня, ленінській національній політиці партії український народ вперше в своїй історії створив національну державу»²¹.

Разом із тим у книзі чимало уваги відведено показу рис історичної самобутності України. Насамперед маємо на увазі апологію запорізького козацтва – показ «славетних» перемог, досконалості «демократичного устрою», наголошування на «високому» рівні освіти на Січі, підкреслення її видатної ролі у Визвольній війні 1648–1654 рр.²² (принагідно зауважимо, що П.Шелест вважав себе вихідцем із козацького роду²³). Багато зазначається про високий рівень української культури у XVII – XVIII ст. та зовсім не згадано про вплив на неї російської²⁴. Акцентовано на «жорстокій політиці національного гноблення і ліквідації залишків автономії України» з боку царського уряду у XVIII ст., «великодержавній шовіністичній політиці царизму» в XIX рр.²⁵ Американський дослідник Л.Тілет звернув у свій час увагу також на те, що особливості минулого підкреслюються в «Україні нашій Радянській» не тільки наведенням історичних фактів, а й не властивими для радянської політичної та наукової літератури засобами мови – використанням епітетів, гіпербол, вигуків, захопленням величчю, героїзмом, досягненнями українського народу²⁶.

Всупереч пануючій із середини 1960-х рр. історіографічній тенденції, у праці П.Шелеста не побачимо надмірного замовчування «труднощів» «соціалістичного будівництва» в республіці. Зокрема висловлюється думка про те, що «роки першої п'ятирічки» були не тільки «героїчними і переможними», а й «виявились водночас складними і тяжкими; особливо тяжке становище склалося з продовольством у 1933 році, але ці труднощі були подолані»²⁷. Не обминається тут і питання про роль Й.Сталіна: «На фоні таких успіхів та історичних звершень народу, Комуністичної партії особливо прикрим і тяжким у житті нашої країни виявився 1937 рік, коли особливо далися взнаки безпідставні репресії, зв'язані з культом особи Сталіна. Багато досвідчених партійних, радянських, військових діячів та інших кадрів було заплямовано і репресовано. Велика про-

вина за це лягає на Сталіна. Цього не можна забувати. Партія все зробила, щоб подібне свавілля, чуже духові марксизму-ленінізму, не могло повторитися. В цьому неоціненна роль і значення належать XX, XXII з'їздам Комуністичної партії Радянського Союзу»²⁸. Також зазначається про те, що «у нас були допущені прорахунки щодо часу нападу гітлерівських орд на нашу країну»²⁹. При цьому зауважимо наступне: аналіз спогадів та щоденникових записів П.Шелеста показує, що в часи свого перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ (й згодом, після усунення від влади) він не був прихильником жорсткої критики сталінського режиму у стилі М.Хрущова, але не належав він і до сталіністів на кшталт М.Суслова. Скоріше слід говорити про амбівалентне ставлення лідера УРСР до історичної ролі недавнього «вождя». Він визнавав його злочини, але й вважав Й.Сталіна одним з основних співтворців «звершень» Радянського Союзу в процесі «соціалістичного будівництва»³⁰.

Найбільш відомим виявом пошанування тодішнім українським партійним керівництвом своєї «малої батьківщини» була підтримка ним низки починань у царинах краєзнавства та пам'яткоохоронної діяльності. Саме в часи П.Шелеста було проведено основну роботу з написання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» (К., 1967–1974), започатковано у 1965 р. створення Державного історико-культурного заповідника на острові Велика Хортиця, організовано в 1966 р. Українське товариство охорони пам'ятників історії й культури, розроблено проект Державного музею народної архітектури та побуту УРСР у с. Пироговому під Києвом³¹.

Менш відомими є заходи тодішніх вищих українських функціонерів, котрі свідчили про наміри корекції офіційного історичного нарративу. Знаменита стаття «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції», яка містила фахову і безжалюну критику канонічної точки зору на зміст та наслідки українсько-російського договору 1654 р., була написана істориком й археологом, активним учасником руху «шістдесятників» М.Брайчевським у 1966 р. на прохання директора Інституту історії АН УРСР, у котрому тоді працював науковець, К.Дубини³². Показово, що попри публікацію цієї праці через її занадто опозиційний до схеми «Тез» 1654 р. зміст, якихось характеристичних наслідків для біографії її автора вона не мала. Ідеологічна «проробка» М.Брайчевського розпочалася у 1972 р.

Монографію дослідниці козацтва О.Апанович, яка містила альтернативні до офіційних ідей про українську військову традицію, у котрій була навіть назва – «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (К., 1969), видано за особистої підтримки П.Шелеста. Як свідчила сама авторка, після розмови К.Дубини з першим секретарем ЦК КПУ, в ході якої П.Шелест дізнався, що праця О.Апанович два роки пролежала без «руху» у видавництві, він наказав: «Видати цю книжку якнайшвидше і якнайкраще». «Збройні сили» вийшли з неймовірно шатним, як для книги з української «феодальної» історії, оформленням³³.

Як згадує історик Я.Калакура, котрий у кінці 1960-х – на початку 1970-х рр. працював в апараті ЦК КПУ, подібна ж ситуація склалася навколо монографії Раїси Іванової (Іванченко) «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії і України (II половина XIX ст.)» (К., 1971). За вказівкою В.Маланчука, тираж книги був затриманий на основі закритої рецензії на сигнальний примірник. Автора звинувачували у віднесенні М.Драгоманова до числа провідних діячів українського революційно-визвольного руху, що суперечило відомій ленінській оцінці його як «українського міщанина» й «ліберала». Відділ науки і учбових закладів ЦК КПУ, за дорученням Ф.Овчаренка, організував додаткову апробацію книги, залучивши до цього фахівців з історії суспільно-політичної думки. Після незначних коректив, які автор внесла до монографії, вона була опублікована³⁴.

За спогадами тодішнього старшого наукового співробітника відділу історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР М.Дмитрієнко (чоловік котрої О.Васильєв був помічником секретаря ЦК КПУ Ф.Овчаренка), видання в 1971 р. «Літопису Самовидця», підготовленого до друку Я.Дзирою (що також тоді працював у цьому підрозділі інституту), було підтримане П.Шелестом і Ф.Овчаренком³⁵.

Вірогідно, що, виступаючи з позицій «українського радянського» патріотизму, владна верхівка УРСР була зацікавлена в політичній реабілітації раніше дискредитованих чи забутих видатних представників вітчизняної інтелігенції, у тому числі й істориків, революційної та післяреволюційної доби, які були лояльними до більшовиків, працювали в полі дозволеного або котрим можна було приписати свідоме толерування комуністичного режиму.

Серед низки імен українських інтелектуалів, стосовно яких здійснювалися спроби поновлення їх доброго імені, наукової й політичної репутації, була постань офіційно затаврованого ще в 1940-і рр. М.Грушевського. Приводом і одночасно стимулом до конкретних заходів у цьому напрямку стало наближення 100-річного ювілею історика, котрий широко відзначався українською громадськістю на «буржуазному» Заході. Бажання легітимізувати постать М.Грушевського як «визначного українського буржуазного історика», котрий зрозумів «переваги радянського ладу» й тому визнав його, і пов'язана з цим прагненням необхідність протистояти «перекрученням в буржуазно-націоналістичній літературі» життя та діяльності вченого, особливо останнього, «радянського» періоду його життя, наштовхнули тодішнє українське керівництво на «дотепний», за словами І.Колесник, аргумент на користь таких дій: «Не можемо повністю віддати Грушевського націоналістам»³⁶. За вказівкою П.Шелеста, з приводу ювілею у 1966 р. було опубліковано дві спеціальні статті, які демонстрували зміну офіційного ставлення до постаті видатного вченого і політичного діяча, – нарис науково-популярного характеру «Михайло Грушевський» історика І.Бойка й літературознавця Є.Кирилюка в тижневику «Літературна Україна»³⁷ та наукову статтю Ф.Шевченка, присвячену проблемі повернення Михайла Сергієвича в Україну у 1924 р. й опубліковану в «УІЖ» (№11)³⁸.

Як свідчать документи, інтерес до М.Грушевського в українських керівників і надалі не зник. У кінці 1960-х рр., на пропозицію тодішнього голови українського КДБ В.Нікітченка, в Інституті історії АН УРСР готувалася стаття про історика для газети «Вісті з України» – видання, яке здійснювало пропагандистські функції й було розраховане на українських емігрантів на Заході та практично не читалося у республіці³⁹. Тоді ж на рівні ЦК КПУ розглядалося питання про перевидання праць М.Грушевського. В пропозиціях Ф.Овчаренка, з котрими погодився й П.Шелест (викладених у доповідній записці першому секретарю від 15 грудня 1969 р.), ішлося про те, що «деякі праці Грушевського містять великий фактичний матеріал з історії України і мають певну наукову цінність» та про «можливість доручити Інституту історії АН УРСР розглянути питання про перевидання з розгорнутими коментарями окремих праць Грушевського, зокрема з історії Київської Русі, визвольної війни українського народу, деяких його археографічних досліджень, і свої пропозиції подати в ЦК КП України»⁴⁰. Однак гадаємо, що навіть в умовах «шелестівщини» перспектив на перевидання творів ученого не існувало. Причину такої ситуації дуже точно й влучно підмітив український історик М.Марченко. Коли його внук – згодом один із провідних діячів дисидентського руху в Україні В.Марченко – запитав діда у 1966 р. про можливість публікації праць М.Грушевського, той відповів: «Навряд [...] Він суперечить усім офіційним теоріям з історії України. Неспроводний, тому й заборонений. Ну, та й відомо: всі, хто його лає, у нього ж таки безсоромно списують»⁴¹.

Відтак, справа перевидання творів ученого не була реалізована, не опубліковано і статтю у «Вістях з України». Ймовірно, що навіть обмежена реабілітація М.Грушевського наразилася на спротив з боку консервативної частини українських «верхів». Той же В.Маланчук, фактично полемізуючи з прихильниками зміни ставлення до спадщини видатного науковця, в своїй програмній статті про «дві концепції минулого і сучасного України», опублікованій ще за секретарювання П.Шелеста, писав: «Не заперечуємо, що викладений у ряді розділів основної праці М.Грушевського «Історія України-Руси» історичний матеріал має фактичну цінність. Однак не можна не нагадати, що в цілому його концепція є антинауковою, пристосованою до політичних цілей української буржуазії і підпорядкованою їй, в результаті чого історичні факти висвітлювались однобічно, а то й антиісторично»⁴².

Існують певні відомості про намір переглянути усталені негативні оцінки і лідера українських марксистських істориків 1920-х рр. М.Яворського, котрий ще у 1930-і рр. був проголошений творцем «буржуазно-націоналістичної концепції», «прикритої псевдомарксистською фразеологією»⁴³. Як свідчить цитована вже доповідна записка Ф.Овчаренка П.Шелесту, в кінці 1960-х рр. «серед частини вчених-істориків республіки дебатовалося питання про ставлення до наукової спадщини» Яворського та «висловлювались пропозиції про перегляд деяких оцінок» його наукової діяльності. Було вирішено, що «перевидавати його праці не доцільно», оскільки «вміщений у дослідженнях Яворського фактичний матеріал в нинішніх умовах розвитку історичної науки втратив наукову цінність». Але все ж, «зважаючи на те, що Яворський був одним з організаторів історичної науки на Україні, провідним співробітником Українського інституту марксизму-ленінізму», передбачалося «розглянути питання про опублікування у «Радянській енциклопедії історії України» (РЕІУ) історіографічної розвідки про нього»⁴⁴. Проте статтю про нього так і не було опубліковано. Можливо, тому, що четвертий, завершальний, том РЕІУ, у котрому міг з'явитися матеріал про вченого, побачив світ уже після усунення від влади П.Шелеста в 1972 р.

У низці джерел зафіксовано факт підтримки П.Шелестом та Ф.Овчаренком, умовно кажучи, більш об'єктивної й «проукраїнської» позиції в дискусії з питань історії Компартії України, що тривала з кінця 1950-х рр.⁴⁵. Головною особливістю цієї версії минулого КПУ була порівняна терпимість до українського націонал-комунізму. Такій позиції, яку відстоювали насамперед співробітники Інституту історії партії ЦК КПУ, протистояла група партійних істориків, котрі звинувачували своїх опонентів у «сепаратизмі» та «проведенні націоналістичної лінії», спираючись при цьому на «підбальорювання» деяких провідних московських учених (зокрема академіка І.Мінца) й партійних функціонерів (насамперед М.Суслова). На користь думки про те, що партійним лідерам із Києва історія КПУ бачилася по-іншому, ніж їхнім «старшим» колегам у Москві, свідчить і факт публікації другого (1964) та третього (1971) видань «Нарисів історії Комуністичної партії України» – праці, яка готувалася співробітниками Інституту історії партії ЦК КПУ, активно контролювалася і «лобіювалася» з боку Центрального Комітету Компартії України й у котрій втілена саме «проукраїнська» версія⁴⁶.

Логічно вписувалися в такі погляди українського керівництва на історію КПУ його спроби переглянути політичні оцінки затаврованих у сталінські часи провідників українського націонал-комунізму та ідейно близьких до них діячів. У кінці 1960-х рр. Інститут історії партії ЦК КПУ, за дорученням відділу науки і навчальних закладів ЦК КПУ, «вивчав питання» про діяльність ключової фігури в проведенні політики «українізації» О.Шумського, котрого було юридично реабілітовано ще у 1958 р.⁴⁷. З цього приводу не було прийнято якогось конкретного рішення, але сам інтерес до постаті цього «націонал-ухильника» був виразною демонстрацією намірів щодо нього.

В 1965 р. П.Шелест особисто звернувся до ЦК КПРС із проханням «дати згоду на розгляд питання про посмертну реабілітацію у партійному відношенні» керівника уряду Радянської України в 1934–1937 рр., одного з лідерів партії боротьбистів П.Любченка, мотивуючи необхідність зняття звинувачень проти нього встановленням факту їх фальсифікації органами НКВС⁴⁸. Його було реабілітовано «у партійному відношенні» в тому ж році⁴⁹.

Серед політичних діячів минулого УРСР, яких особливо шанували у середовищі, близькому до П.Шелеста, був М.Скрипник. Його було політично реабілітовано (юридичної реабілітації не було, бо не існувало й репресій проти нього – відомо, що один із керівників Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр., «випередивши» події, сам наклав на себе руки) в 1962 р.⁵⁰. Тогочасні українські партійні лідери протидіяли спробам зганьбити його так званою «скрипниківщиною» та взагалі реанімувати поширені у період сталінізму його негативні оцінки, котрі здійснювалися верхівкою ЦК КПРС⁵¹. Промовисто ілюструє уявлення української партійної еліти про місце М.Скрипника в історії України радянського періоду курйозна, як для праці такого типу, помилка, котра закралася в «Україну нашу Радянську» П.Шелеста – іменування Миколи Олексійовича головою уряду Радянської України, обраним на I Всеукраїнському з'їзді Рад у грудні 1917 р.⁵², хоча цю посаду він обійняв тільки в березні 1918 р.⁵³.

Існують відомості про певні кроки тодішнього ЦК КПУ, спрямовані на реабілітацію В.Винниченка. Як згадує відомий український літератор В.Коротич, П.Шелест підтримав ідею перевидання його творів, котра виникла на з'їзді письменників України в 1965 р. Однак тут же у Львові знайшовся якийсь «суперпатріот», котрий прокоментував це приблизно так: «Нарешті, дожили до перевидання прем'єр-міністра часів Директорії». Після цього комісію, яка мала займатися перевиданням, швидко розформували, а П.Шелест при зустрічі з В.Коротичем кинув йому: «Ну що, побачив, що ваші ідіоти роблять?»⁵⁴. У 1969 р. на рівні ЦК КПУ розглядалося питання про передання з Колумбійського університету в США архіву В.Винниченка⁵⁵. Тоді ця ініціатива не була реалізована найімовірніше через відсутність підтримки з боку Кремля. Ось як відображений цей епізод у щоденникових нотатках П. Шелеста: «Стало відомо, що у Колумбійському інституті (так в автора – В.Я.) є щоденники Винниченка. Треба було б мати їх для історії, для нащадків. Але думаю, це не підтримає Москва, іще можуть звинуватити у «націоналізмі». У Москві є «політичні діячі», котрі бояться всього неросійського, більше того, ставляться до такого з певною недовірою, навіть зневагою, проявляють махровий великодержавний шовінізм. До таких діячів найперше відноситься Суслов»⁵⁶.

В «добу П.Шелеста» було здійснено єдину спробу – аж до настання «перебудови» другої половини 1980-х рр. – оприлюднити у СРСР факт голоду в Україні 1932–1933 рр. Такий компетентний сучасний дослідник цієї проблеми, як С.Кульчицький, згадує, що у 1966 р. перший секретар ЦК КПУ під тиском канадських комуністів (по суті, лівої частини української діаспори у цій країні) дав усне розпорядження зазначити про голод у статті, присвяченій економічному розвитку Української РСР у роки радянської влади, в газеті «Вісті з України». Через один абзац, у котрому йшлося про голод, стаття затримувалася в різних інстанціях (які чекали на письмове розпорядження), довго не публікувалася і, врешті, з'явилася без згадки про події 1932–1933 рр.⁵⁷

Маємо підстави робити припущення й про опосередкований вплив владних структур на наукові тексти. Яскраво, на наш погляд, він відобразився в активізації у другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. досліджень з історії козацтва. У працях О.Апанович, М.Киценка, Д.Наливайка, І.Шаповала, Г.Фруменкова воно поставало швидше в апологетичному, романтизовано-ідеалістичному вигляді (ймовірно, близькій світогляду П. Шелеста), властивому для тради-

ції «Нестора Запоріжжя» – Д.Яворницького, ніж для «класового» та стриманого його зображення у попередній офіційній історіографії, безперечним авторитетом в якій був автор кількох монографій і енциклопедичних статей про степове лицарство В.Голобуцький⁵⁸.

Важливим показником ставлення «нагорі» до історії України був вихід у 1967 р. двотомного колективного видання «Історія Української РСР», підготовленою в основному співробітниками Інституту історії АН УРСР. Як відомо, саме узагальнюючі наукові історичні праці, що виходили великими накладками й були розраховані на масового читача, готувалися під особливо пильним політичним наглядом, оскільки були покликані закріплювати «правильну» ідеологічну лінію, утверджувати офіційне бачення історичних подій, витворювати один загальний і тотальний образ минулого, своєрідну, як висловився Г.Грабович, «ікону історії»⁵⁹. Текст 1967 р. істотно відрізнявся від аналогічних видань середини 1950-х рр. Вельми важливим видається впровадження в офіційне історіографічне вживання тези про реакційні мотиви царського «визволення» українських земель від «іноземних загарбників» внаслідок «возз'єднання» 1654 р. та у кінці XVIII ст. (так трактувалося підпорядкування царській імперії Правобережжя в результаті другого й третього поділів Речі Посполитої), що у попередніх узагальненнях вітчизняного минулого замовчувалося⁶⁰. Ідея одностороннього культурного впливу Росії на Україну після акту 1654 р. була замінена іншою: «Возз'єднання забезпечило благодійний взаємовплив російської і української культур»⁶¹. Особливо значимою в праці була часткова реабілітація та вироблення елементів цілісної концепції історії українського національного руху⁶². Таким чином, можна погодитися з думкою канадського дослідника С.Величенка, котрий назвав «Історію Української РСР» 1967 р. найменш російськоцентричною з усіх післявоєнних подібних праць⁶³.

Невипадковою вважаємо публікацію у зазначений час і низки інших студій, які мали «ревізійні» ідейне навантаження й безвідносно до суб'єктивних намірів їхніх авторів об'єктивно заперечували ідеологію тісного українсько-російського зв'язку, сприяли підвищенню статусу вітчизняної історії в системі офіційних уявлень науки, доланню створеного владно-партійною історіографією образу традиційної периферійності, провінційності України, її історико-культурної спадщини. М.Брайчевський у своїй монографії «Походження Русі» (К., 1968) фактично піддав сумніву концепцію «давньоруської народності» в її ортодоксальному варіанті⁶⁴. У статті І.Бойка обстоювалась ідея про безперервність української державницької традиції від українських князівств XII ст. аж до Гетьманщини XVII – XVIII ст., чим заперечувалися положення «Тез» 1954 р., котрі наголошували, що першою українською державою була Радянська Україна⁶⁵. Ідеї історика О.Компан та історика-економіста О.Пономарьова про «ранній» капіталізм в Україні, О.Компан про селянські рухи як складові буржуазної трансформації ранньомодерної України й «український ренесанс» суперечили думці про відсталість економіки і культури України в період до «возз'єднання» 1654 р. та культуртрегерську місію Росії⁶⁶. Київський науковець О.Лугова поставила проблему визиску України у Російській імперії й цим самим ослабила концептуальну ідею офіційної історіографії про позитивні наслідки від перебування українського господарського комплексу в системі економічних відносин царської Росії⁶⁷.

Як видно з основних текстів «української радянської історіографії» зазначеної доби, вчені УРСР не дуже охоче підпорядковувалися насаджуваній кремлівськими ідеологами тенденції до переоцінки значення діяльності Й.Сталіна. В «Історії Української РСР» 1967 р. критика радянського тирана лунає чи не найгостріше з-поміж усіх наукових праць, виданих в УРСР до середини 1980-х рр.⁶⁸. Так само у перших томах колективних тритомників з історії «Громадянської війни» та «Великої Вітчизняної війни» в Україні, виданих у 1967 – 1968 рр., відкрито засуджуються

помилки і злочини Й.Сталіна в ході цих подій⁶⁹. Проте у завершальних томах тих же праць (1969–1970 рр.) бачимо поступовий відхід (очевидно, вимушений) від розвінчування «культу» й тенденцію до реабілітації Й.Сталіна⁷⁰.

Безперечно, що для вироблення вченими-істориками УРСР окреслених вище історичних концепцій багато важила їхня особиста професійна позиція та суспільно-політична ідентифікація. Однак вірогідним є і те, що, розробляючи під незвичним кутом зору історію України, вони враховували загальні «настрої», «атмосферу», «ідеологічний клімат» (а не, звичайно ж, конкретні погляди на досить спеціальні питання, яких (поглядів) на більшість з названих проблем швидше всього в партійних функціонерів найвищого рангу просто не було), що домінували у «верхах» республіки.

Викладений вище матеріал дає підстави твердити, що період середини 1960-х – початку 1970-х рр. в аспекті офіційної доктрини української історії відзначався суперечливими процесами. Прихід до влади у Москві в 1964 р. консервативних сил, налаштованих на згортання «відлиги», сповіщав про початок відродження переглянутих у хрущовський період ортодоксально-сталіністських підходів до історії. З іншого боку, через відсунення на майбутнє реалізації планів «злиття націй» та створення «радянського народу» нові реакційні тенденції поки що відчутно не впливали на ідеологічну складову національної політики режиму. Тимчасове зміцнення в Україні провідників «контрольованого автономізму» в умовах позірного збереження стратегії взаємин Центру й республік, вироблених у період «відновлення ленінських принципів національної політики» після XX з'їзду КПРС, створило підґрунтя для вибудовування ними власних поглядів на національне минуле. Останні, безвідносно до того, чи були вони методом легітимації політичних претензій П. Шелеста і його оточення на особливе місце України у номінально федеративній організації СРСР, чи виявом щирого етнічного патріотизму, вельми позначилися на образах історії України, котрі створювалися вченими. В уявленнях «українофілів» у владі та працях науковців УРСР підкреслювались елементи самобутності й повноцінності української історичної спадщини, робилися спроби продовжити курс XX і XXII з'їздів КПРС на викриття «культу особи Сталіна» та реабілітацію жертв сталінізму, вказувалося на історичні традиції й особливості Компартії України. Проте через наростаючий наступ неосталіністів, які отримали владу в країні, не всі наміри українських партійців-„автономістів» щодо ревізії усталеного офіційного образу минулого України могли мати успіх.

¹ Див. зокрема: *Винар Л.* Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної науки // *Український історик.* – 1978. – №1–3. – С.7–10; *Яремчук В.* Дослідження історії запорізького козацтва в контексті історіографічної ситуації в УРСР в середині 1950-х – на початку 1970-х рр. // *Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали наук.-практ. конф. 27 вересня 2005 р.* – Л., 2005. – С.72–82.

² Див. зокрема: *Tillet L.* Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // *Slavic Review.* – 1975. – Vol.34. – №4. – P.752–768.

³ Див.: *Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954).* Схвалені ЦК КПРС. – К., 1954; *Калакура Я.* Українська історіографія. – К., 2004. – С.326–330.

⁴ Див.: *Tillet L.* The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. – Chapel Hill, 1969. – P.225–228; *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963; *Bilinsky Y.* The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. – New Brunswick, 1964; *Pelenski J.* Soviet Ukrainian Historiography after World War II // *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas.* – 1964. – Bd.12. – №3. – S.373–418; *Horak M.S.* Ukrainian Historiography 1953–1963 // *Slavic Review.* – 1965. – Vol.XXIV. – №2. – P.258–272; *Mackiw Th.* The Development of Ukrainian Historiography (Conclusion) VII. Soviet Ukrainian historiography since 1934 // *The Ukrainian Review.* – 1986. – №4. – P.54–59; *Velychenko S.* Shaping identity in Eastern Europe and

Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914–1991. – New York, 1993. – P.146 – 190; Яремчук В. Вказ. праця.

⁵ Цит. за: Советская историография. – Москва, 1996. – С.295–296.

⁶ Там же. – С.266–267, 296–298.

⁷ Вопросы идеологической работы КПСС: Сб. документов (1965–1973 гг.). Изд. 2-е, доп. – Москва, 1973. – С.427–441; Калакура Я. Вказ. праця. – С.381.

⁸ Петро Шелест. «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. – К., 2003. – С.653–656; Овчаренко Ф.Д. Спогади. – К., 2000. – С.166.

⁹ Нагадаємо, що ідея «радянського народу» як єдиної історичної спільності була висунута М.Хрущовим на ХХІІ з'їзді КПРС у 1961 р., однак не отримала відображення в підсумкових його документах і надалі – до початку 1970-х рр. – не форсувалася офіційною пропагандою. Офіційної сили вона набула та задомінувала в ідеологічному використанні після її включення у тези ЦК КПРС з нагоди 100-річчя В.Леніна (1970 р.) та в доповідь Л.Брежнєва на ХХІV з'їзді КПРС (1971) (див.: Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996. – С.286; Варнавський П. Советский народ: создание единой идентичности в СССР как конструирование общей памяти (на материалах Бурятской АССР) // Ab imperio (Казань). – 2004. – №4. – С.252).

¹⁰ Див.: Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. – К., 1995. – С.47–120.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.31. – Спр.1950. – Арк.281, 283.

¹² Овчаренко Ф.Д. Вказ. праця. – С.206.

¹³ Касьянов Г. Вказ. праця. – С.47; Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубем...» (нотатки на полях політичної біографії В.Ю.Маланчука) // Літературна Україна. – 1993. – 2 грудня. – С.2.

¹⁴ Як видається, найбільш фаховий на сьогодні аналіз політичної біографії П.Шелеста, котрий спирається на різноманітну і широку джерельну базу, залучення підходів до цієї теми української і західної історіографії та політології, здійснив Ю.Шаповал (див.: Шаповал Ю. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»... – С.5–20).

¹⁵ Див.: Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»...

¹⁶ Шаповал Ю. Вказ. праця. – С.11.

¹⁷ Гаман В. Коридори ЦК. Деяко із записників 1968–1972 років та пізніших доповнень. – К., 1997. – С.4.

¹⁸ Див.: Яремчук В. Вказ. праця. – С.73; Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»... – С.107.

¹⁹ Маланчук В. Дві концепції минулого і сучасного України // Жовтень (Львів). – 1972. – №3. – С.98; №4. – С.121.

²⁰ Шелест П. Україно наша Радянська. – К., 1970. – С.22.

²¹ Там само. – С.5.

²² Там само. – С.8, 19–26, 29–30.

²³ Шаповал Ю. Вказ. праця. – С.6.

²⁴ Шелест П. Вказ. праця. – С.23–24.

²⁵ Там само. – С.29, 41.

²⁶ Tillet L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest... – P.764–765.

²⁷ Шелест П. Вказ. праця. – С.60.

²⁸ Там само. – С.61.

²⁹ Там само. – С.63.

³⁰ Див.: Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»... – С.104–105, 299–300, 316–317, 319–320.

³¹ Див. докл.: Тронько П.Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001; Його ж. Краєзнавство України: здобутки і проблеми: До ІІІ з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К., 2003. – С.63–72; Заремба С.З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Історичний нарис. – К., 1998. – С.30–67; Савчук О.В. Краєзнавчий рух в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – С.14–15; Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина: Спогади та історіографічний аналіз. – К., 2000. – С.36–38.

³² *Гурич І.Б.* «Приєднання чи возз'єднання?» М.Брайчевського // Лаврський альманах. – К., 2002. – Вип.8 (Спецвипуск 3): Пам'яті М.Ю.Брайчевського присвячується. – С.64–65; *Дмитрієнко М., Дзира Я.* Історик українського відродження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (в пам'ять М.Брайчевського). – К., 2003. – Число 10. – Ч.1. – С.17–18.

³³ *Апанович О.* Вказ. праця. – С.38–39. Тут слід зазначити, що, можливо, О.Апанович помилилася, приписавши розмову з першим секретарем ЦК КПУ К.Дубині. А вже останній помер у вересні 1967 р. (див.: Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С.333), а книга дослідниці була видана в 1969 р.

³⁴ *Калакура Я.* Інтелект і партноменклатура не сумісні // Овчаренко Ф.Д. Вказ. праця. – С.358.

³⁵ *Дмитрієнко М.* Портрет історика очима його колег // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць на пошану відомого вченого, історика-українознавця, академіка Української Могилянсько-Мазепинської академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – К., 2002. – Ч.8–9. – Част.1. – С.17.

³⁶ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.364. – Арк.7; *Колесник І.І.* Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // УІЖ. – 2005. – №2. – С.190.

³⁷ Див.: *Бойко І., Кирилюк Є.* Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1966. – 30 вересня. – №77. – С.3–4.

³⁸ Див.: *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т.1. – С.674–695.

³⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.183. – Арк.2.

⁴⁰ Там само. – Спр.364. – Арк.7–8.

⁴¹ *Марченко В.* Листи до матері з неволі. – К., 1994. – С.358.

⁴² *Маланчук В.* Дві концепції минулого і сучасного України // Жовтень (Львів). – 1972. – №1. – С.103.

⁴³ Див.: *Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г.* Развитие исторической науки на Украине (1917–1963) // Вопросы истории. – 1964. – №1. – С.6; *Лось Ф.Є., Сарбей В.Г.* Основні етапи розвитку історичної науки на Україні // УІЖ. – 1968. – №1. – С.18; *Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.* – К., 1973. – С.25.

⁴⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.364. – Арк.7–8.

⁴⁵ Див.: *Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»...* – С.145, 369; *Овчаренко Ф.Д.* Вказ. праця. – С.171–174, 176, 238, 256; *Калакура Я.* Інтелект і партноменклатура не сумісні... – С.360; ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.65. – Арк.25–27, 60–77.

⁴⁶ Див. докл.: *Яремчук В.П.* Дискусія з питань ранньої історії компартії України в історичній науці УРСР середини 50-х – початку 70-х років // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – Вип.12. – С.155–164.

⁴⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.183. – Арк.22–24.

⁴⁸ *Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»...* – С.449.

⁴⁹ *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. (1918–1991). – К., 2005. – С.219.

⁵⁰ *Солдатенко В.Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002. – С.5, 264–265.

⁵¹ *Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»...* – С.216, 655–656; *Калакура Я.* Інтелект і партноменклатура не сумісні... – С.359.

⁵² *Шелест П.* Вказ. праця. – С.49.

⁵³ *Лозицький В.С.* Вказ. праця. – С.263.

⁵⁴ *Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»...* – С.15, 714.

⁵⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.364. – Арк.1–6.

⁵⁶ *Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»...* – С.310.

⁵⁷ *Касьянов Г.* Разрытая могила: голод 1932–1933 годов в украинской историографии, политике и массовом сознании // Ab imperio (Казань). – 2004. – №3. – С.245.

⁵⁸ Див. докл.: *Яремчук В.* Дослідження історії запорізького козацтва...

⁵⁹ Див.: *Грабович Г.* Літературне історіописання та його контексти // Критика. – 2001. – Ч.12. – С.11–15; *Калакура Я.* Українська історіографія... – С.359–360.

⁶⁰ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т.1. – С.222, 336.

⁶¹ Там само. – С.232.

⁶² Див.: Там само. – С.392–394, 400–401, 456–457, 461–466, 489, 533–536, 569–572, 632, 641–642, 663–665, 672, 714–715, 734; Там само. – Т.2. – С.30.

⁶³ *Velychenko S.* Op. cit. – P.165.

⁶⁴ Див.: *Брайчевський М.Ю.* Походження Русі. – К., 1968. – С.145–148, 163–165, 182–192; *Івакін Г.* Слово про історика // *Брайчевський М.* Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К., 1999. – С.22–23.

⁶⁵ Див.: *Бойко І.Д.* До питання про державність українського народу в період феодалізму // *УІЖ.* – 1968. – №8. – С.27–38.

⁶⁶ Див.: *Компан О.С.* Єдність світового історичного процесу. – К., 1966. – С.26–27, 31–33; *Ії ж.* Проблеми українського середньовіччя // *Середні віки на Україні.* – К., 1971. – Вип.1. – С.9–20; *Ясь О.В.* Історичні погляди Олени Компан (До 90-річчя від дня народження) // *УІЖ.* – 2006. – №4. – С.140–156; *Пономарьов О.М.* Про початок мануфактурного періоду на Україні // *УІЖ.* – 1970. – №3. – С.27–35.

⁶⁷ Див.: *Лугова О.І.* Про становище України в період капіталізму // *УІЖ.* – 1967. – №3. – С.15–25.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

⁶⁸ Див.: Історія Української РСР... – Т.2. – С.140–142, 230, 267–269, 280–281, 346–347, 416, 458–460, 468, 480, 582, 591–593, 596, 640–642, 675.

⁶⁹ Див.: Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – К., 1968. – Т.2. – С.395; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К., 1967. – Т.1. – С.23, 32, 55–56, 60, 62, 201, 208, 313–314, 439–440, 463.

⁷⁰ Див.: Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – К., 1970. – Т.3. – С.63, 67, 85, 87, 106, 126, 153, 161, 252, 273, 329; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К., 1969. – Т.3. – С.361, 381.

The article makes an attempt to identify how political and ideological climate of the middle 1960s – the beginning of 1970s influenced the study of Ukraine's past. The author makes a conclusion that authorities of the republic at that time headed by P.Shelest formed its own views on Ukrainian history, which directly or mediate reflected in constructions of professional scholars.

Я.О.Іщенко*

ГЕРАЛЬДИЧНА МОВА Й ТЕРМІНОЛОГІЯ, ОСНОВНІ ПРИПИСИ ТА НАУКОВІ ПОНЯТТЯ

На основі аналізу інформації, що міститься у значному масиві спеціальної геральдичної літератури, авторка спробувала з'ясувати та визначити основні етапи становлення понятійного апарату – термінології геральдичної наукової мови, а також розглянула основні правила геральдики й проаналізувала існуючі наукові поняття.

---

* Іщенко Ярослава Олегівна – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.